

IDENTITATEA LIBERALISMULUI ROMÂNESC INTERBELIC

Ovidiu Buruiană

În august 1938, filosoful Louis Rougier organiza la Paris o întâlnire a liberalilor europeni, plecând de la discuția cărții lui Walter Lippmann, *The Good Society*, apărută un an mai devreme și tradusă aproape imediat în Franța¹. Reuniunea, rămasă în istorie (după numele celui care a făcut-o posibilă) drept „colocviul Walter Lippmann”², a avut un rol esențial în redefinirea liberalismului în secolul XX, în plină „derivă etatistă a Occidentului” și după o perioadă de regres a acestui curent în plan internațional. Participarea nu a fost spectaculoasă, sub aspect numeric, deși semnificativă prin personalitățile (din domeniul economic mai ales) întâlnite în capitala Franței: francezii Robert Aron, Louis Baudin, Bernard Lavergne, Louis Rougier, Jacques Rueff sau Émile Mantoux, britanicii J. B. Condlife, Sir William Beveridge, Michael Polanyi (putând include printre ei și pe Friedrich August von Hayek, profesor în momentul respectiv la London School of Economics, cetățean britanic din 1930 și cu atât mai mult în 1938 după ce renunțase la cea austriacă/germană), neomarginaliștii vienezi Ludwig von Mises, Stefan Possony și Alfred Schultz, germanul A. Rustow care predă în acei ani la Institutul Turc al Științelor Sociale, fondat de Röpke la Istanbul, Wilhelm Röpke însuși, care activa însă la Geneva la Institutul de Înalte Studii Internaționale după ce părăsise Germania în 1933, spaniolul Castillejo, D. van Zeeland din Belgia, W. Lippmann și Hopeer din Statele Unite ale Americii, Heilperin (Polonia) ș.a. Deși referințele identitare sunt importante, apartenențele sunt susținute mai ales de școlile de gândire de la care acești liberali se revendică (franceză, britanică, germană, austriacă etc.) și mai puțin de perspectiva țărilor de origine.

La reuniunea din capitala Franței nu a fost prezent nici un liberal român. Mai mult, receptarea evenimentului în spațiul public românesc a lipsit. Nici un ecou nu răzbate în revistele teoretice sau în presa timpului, tot mai supuse contingentului politic. Contextul intern, cu instaurarea de către Regele Carol al II-lea a propriului regim de

¹ Walter Lippmann, *The Good Society*, New-York, 1937 (*La Cité Libre*, Paris, Librairie de Médecis, 1938, Édition M. Th. Génin).

² La Paris, în cadrul Colocviului, s-au formulat elementele unui nou corp de inspirație liberală (*Agenda*); programul, intitulat „neoliberal”, respingea intruziunea statului în economie, dar statua datorită statului de a reglementa din punct de vedere legislativ piața; el a structurat opoziția intelectuală față de totalitarismele acelor ani; pentru o analiză a acestui eveniment esențial al liberalismului din secolul XX, care pune problema unui Centru Internațional pentru renașterea liberalismului, preluatul Societății Mont Pelerin din aprilie 1947 (cu von Hayek, von Mises și Milton Friedman), a se vedea Louis Baudin, *L'Aube d'un nouveau libéralisme*, Paris, Librairie de Médecis-Éditions M. Th. Génin, 1953; pentru spațiul românesc, Constantin Nica, *Opțiunea neoliberală*, București, Editura Institutului de Teorie Socială, 1997, p. 61-66; Radu Carp, *Neoliberalismul românesc: istorie și inadaptare*, în „Polis. Revistă de științe politice”, vol. 4, nr. 3/1997 (*Liberali și liberalisme*), p. 70-72 etc.

autoritate, însoțit de interzicerea formațiunilor politice, a ziarelor și a revuisticii de partid, de impunerea cenzurii etc., este de altfel una din condițiile pentru absența referirilor la întrunirea liberală de la Paris. Deși autoritarismul monarhic era lipsit de o ideologie clară (apropiat fiind însă ca forme de corporatismul italian) și de o practică excesivă în raport cu regimurile similare din Europa timpului, el nu a privilegiat discuția liberă asupra unei teme care privea libertatea individuală și restrângerea statului. Moartea „liberalismului” românesc era de altfel o formă a legitimării pentru noua structurare a puterii (regale) în raport cu vechea societate politică³. Permisivitatea regimului față de valori venite din alte spații decât cele ale autoritarismului corporatist a fost însă mare, permițând apariția chiar a unor lucrări teoretice ce circumscriau valori și figuri ale liberalismului românesc⁴. Însă nici memorialistica liberalilor (cea care a putut fi recuperată)⁵ nu lasă să se întrevadă receptarea manifestării pariziene sau preocuparea lor pentru discuția privitoare la reînnoirea liberalismului.

Nu încerc aici un proces al liberalilor români, fără alt efect decât cunoașterea istorică. Dar neparticiparea efectivă, în sensul receptării sau discuției, la întrunirea de la Paris arată cultura lor politică, ne ajută să înțelegem liberalismul împărțit de cei apropiați ideii liberale în epocă. Este o discuție importantă astăzi, într-o perioadă de revenire a liberalismului în România și de recuperare a liberalismului interbelic, ca și de invenție a unei tradiții. Analiza noastră privitoare la cultura politică liberală românească este limitată, întrucât nu voi încerca să deslușesc cine sunt actorii liberali din perioada interbelică, după cum stabilirea identității liberalismului românesc interbelic depășește caracterul unui demers singular. Mă voi ocupa în cele ce urmează doar de o parte a problemei: lecturile celor care s-au autodesemnat liberali, sau au fost arătați ca atare, între cele două războaie mondiale. Unii au făcut parte din Partidul Național Liberal, forța politică ce a monopolizat – într-o măsură însemnată – discursul liberal. Dar sunt și gânditori politici sau economici (în principal, sociologul și profesorul de filosofie Ștefan Zeletin sau economistul Mihail Manoilescu) pe care retrospectiv îi putem încadra în albia largă a liberalismului și care vin din afara curentului structurat politic; deși ne este dificil să distingem la nivelul societății românești moderne existența liberalismului *civic*, observarea diverselor centre de reflecție politică asupra liberalismului oferă anvergură fenomenului liberal în dezbateră intelectuală din perioadă.

³ Vezi lucrarea publicistului (doctor în Drept) N. N. Petrașcu, *Evoluția politică a României în ultimii douăzeci de ani (1918-1938)*, București, Editura „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1939, mai ales p. 23-28 și 46-49; Teodor Cudalbu, *Scăderile politice ale partidelor politice de astăzi*, București, Editura „Bucovina” I. E. Torouțiu, 1935; Paul Horia Suci, *Criza sistemului economic liberal. Criza în sistem sau criză de sistem*, București, Editura „Bucovina” I.E. Torouțiu, 1938, extras din „Analele Economice și Statistice”, nr. 1-3 ianuarie-martie 1938; Vasile Cilibia, *Declinul Economiei Liberalo-Capitaliste. Economia dirijată. Planul economic*, Arad, Institutul de Arte Grafice Lovrov & Co, 1939.

⁴ Vezi, de exemplu, Eugen Demetrescu, cu *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, 1940, lucrare ce reunește articole și studii scrise în anii 1934-1935 (dar publicate acum); Victor Slăvescu, *Viața și opera lui Petre Mavrogheni*, București, 1939; idem, *Viața și opera lui Dionisie Pop Marțian. Note și documente*, București, 1940; Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială*, București, Fundația pentru literatură și artă Regele Carol al II-lea, 1940 (cu citări din Alexis de Tocqueville, Prévost-Paradol și din Benjamin Constant) ș.a.

⁵ Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. II, 2 ianuarie 1938-31 decembrie 1939, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penelea-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996; Constantin I. C. Brătianu, Carol II, Ion Antonescu, *Amintiri. Documente. Corespondență*, Cuvânt înainte, note, îngrijire de ediție, indici de Ion Ardelean, București, Editura Forum-S.R.L., 1992; Mihail Manoilescu, *Memorii*, ediție îngrijită, prefață, note și indice de Valeriu Dinu, vol. I-II, București, Editura Enciclopedică, 1993 (pentru o perspectivă asupra înnoirii liberalismului).

Discuția asupra reprezentărilor și referințele teoretice ale liberalilor români cu privire la liberalism, pe care o propun aici, presupune o investigație de tip genealogic, prin asumarea intelectuală a unei tradiții. Aducerea în prim-planul analizei a lecturilor unor liberali români, construcția demersului lor teoretic, este, totodată, o încercare de radiografiere a valorilor pe care liberalii le furnizau societății pentru a impune un sistem de idei, premisă pentru schimbarea socială. În maniera istoriei culturale dezvoltată de Roger Chartier⁶, ancheta întreprinsă este focalizată la unele din lucrări importante ale perioadei, la traducerile realizate între cele două războaie mondiale din operele liberalilor „clasici” și la semnalările din revista teoretică a Cercului de Studii a Partidului Național Liberal, „Democrația”. Demersul actual nu analizează modul în care autorii români „citesc”, relecturează și utilizează, în sensul unor practici sociale determinate, reflecțiile preluate din alte medii intelectuale.

Gândirea liberală are, în diferitele ei ipostaze teritoriale, un aer vag de familie, cauzat de profunda indeterminare ideologică a liberalismului⁷. În pofida dificultății de a stabili o formulă dogmatică a liberalismului european, afinitatea pe care liberalii români (aflați în aria liberalismului de receptare) o manifestă în construcțiile lor intelectuale față de alte spații de gândire liberală caracterizează demersul liberal românesc. Sub raportul ideilor și a scrierii istoriei intelectuale a liberalismului românesc, precum și pentru conturarea identității unor liberali, stabilirea familiei ideatice pentru gânditorii liberali din mediul românesc presupune căutarea corespondențelor cu alte spații de gândire socială.

Între cele două războaie mondiale, liberalii români au fost receptivi la dezbateră în plan european asupra crizei liberalismului de secol XIX⁸, cu încercarea de a redefini atributele individului și ale statului după Marele Război. Preocuparea pentru teorie a fost însă redusă în mediul liberal românesc, lipsind o dezbateră asupra elementului central al liberalismului, libertatea individuală. Semnificativ, principalele reflecții asupra libertății au venit dinspre gânditori situați mai curând pe linia tradiționalismului: Nicolae Iorga⁹ și N. Steinhardt¹⁰. Reflecția liberală a fost orientată mai curând asupra

⁶ Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere din limba franceză de Maria Carpov, București, Editura Meridiane, 1997.

⁷ Paul Magnette, *Dilemele fondatoare ale liberalismului*, în Pascal Delwit (editor), *Liberalisme și partide liberale în Europa*, traducere din franceză de Radu Carp, Alexandra Ionescu, Filon Morar, Cristian Preda, Camelia Runcanu, Silvia Marton și Miruna Tătaru-Cazaban, postfață de Cristian Preda, București, Editura Humanitas, 2003, p. 22.

⁸ D. Drăghicescu, *Evoluția ideilor liberale și Un apel către tinerul liberal, către tinerimea cultă și către socialiștii și lucrătorii din România Mare*, București, Imprimeriile „Independența”, 1921; Ing. Paul Zotta, *Spectranaliza intelectualistă a liberalismului*, în „Democrația”, an XXI, nr. 1, ianuarie 1933.

⁹ Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Editura Meridiane, 1987; Nicolae Iorga este un antimodern. Lucrarea sa, în fapt 18 lecții ținute la Universitatea din București, tipărite la Vălenii de Munte în 1928 după note stenografiate pentru elevii săi cu ajutorul Ministerului de Instrucție (sub guvernul liberal?), reprezintă o teorie istorică a ideii de libertate. Justificându-și propriul demers, Iorga însuși afirmă că metoda istorică este singura „cercetare cu folos” după epuizarea definițiilor filosofice care au uzat și compromis termenul în perioada contemporană lui (p. 64). Plasând noțiunea în câmp istoric, deși concepută sociologic (esența libertății înseamnă dreapta proporționalitate interioară a trei termeni: libertatea muncii, libertatea politică și libertatea gândului) savantul încearcă în fapt deprecierea libertății moderne, „libertatea constituțiilor pentru câțiva” (p. 74); „libertatea” la Iorga este o formă a comunității și în spațiul românesc ea poate fi găsită în marginile unor tradiții care ele singure țineau locul tuturor regulamentelor moderne. Amplă incursiune în trecut și evidențiind „multiplele chipuri ale libertății”, „istoria” lui Iorga este scrisă pentru prezent. În subtext, istoricul dorește să delegitimeze modernitatea românească „liberală”, uniformizantă prin școală, mediu public, ziare: România nu avea nevoie de libertăți de împrumut, libertățile ei străvechi, a acelor „modeste Romanii, în care se trăia după vechi datine patriarhale” (p. 66) – libertatea claselor de jos, a claselor muncitoare, a țăranilor ostași – asigurând puterea țărilor dunărene în trecut (p. 93).

¹⁰ N. Steinhardt, *Liberalism*, în „Revista Fundațiilor Regale”, anul IV, 1 septembrie 1937, nr. 9, p. 584-604. Prin problemele pe care le ridică în studiul său, N. Steinhardt ne apare ca fiind unul din gânditorii liberalismului

contingentului, în dorința de a oferi legitimitate liberalismului și Partidului Național Liberal sau de a justifica o anumită politică.

În spațiul românesc ne este astfel dificil să discutăm despre o școală de reflecție liberală (sau neoliberală). Pentru perioada interbelică, doar retrospectiv putem discuta despre „gândirea liberală sau neoliberală” în România. Lucrările privind problema societății din unghiul noului curent diferă însă mult ca metode: determinismul social, istoric și economic la Ștefan Zeletin, metoda comparativă (*econometrică*) în cazul operei lui Mihail Manoilescu, analiza pragmatică la Vintilă Brătianu; mulți alți autori de factură neoliberală, precum N. P. Arcadian, Victor Slăvescu, Alexandru Topliceanu etc., nefiind preocupați de natura morală a liberalismului, apelează la un limbaj tehnicist pentru susținerea unui anumit obiectiv cu valențe economice. Efortul este mai curând unul politic, strict argumentativ, decât unul articulat intelectual-etic. Mediul universitar, prin excelență laboratorul marilor sisteme de idei, a fost puțin favorabil în România dintre cele două războaie mondiale inițiativelor teoretice în direcția liberală¹¹. Cei care au reflectat asupra liberalismului românesc interbelic nu au făcut „școală” la Universitate; mai curând național-tărăniștii (Virgil Madgearu, Ion Răducanu, Gramoslav Mladenatz au fost profesori – Ion Răducanu ajungând chiar și rector al instituției – la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, Petre Andrei a ocupat catedra de sociologie și etică a Universității ieșene, după cum și Gheorghe Zane a fost conferențiar și, ulterior, profesor titular de economie politică, de *Istoria doctrinelor economice* la Facultatea de Drept a aceleiași universități¹² etc.) au ocupat spațiul universitar, impunând valorile anticapitaliste și antiliberale. Deși unii dintre liberali au valorizat funcția profesorală (Victor Slăvescu a fost, de asemenea, profesor la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București, Ștefan Zeletin a obținut, cu sprijinul politic al lui Ion Petrovici, Catedra de Istoria filosofiei vechi și medievale la Universitatea din Iași, dar a fost mai mult bolnav în ultimii săi ani de viață, iar Mihail Manoilescu a deținut, din 1931, Catedra de economie politică, organizare și raționalizare la Școala Politehnică din București¹³), succesele în dezvoltarea unor teme liberale au fost relative: Manoilescu afirma, în *Memoriile sale*, că „Politehnica nu mi-a dat niciodată o deplină satisfacție... Eu care am răspândit în domeniul economiei idei, nu am avut elevi și nici nu am făcut școală afară de un singur discipol...”¹⁴.

cel mai aproape situat de ceea ce se discuta atunci în plan european. Referințele bibliografice sunt cele clasice, de la François Guizot, cu *De la démocratie en France*, din 1849, și Benjamin Constant, *Cours de politique constitutionnelle*, Editura Guillaumin, 1872, Alexis de Tocqueville, cu *De la démocratie en Amérique*, Charles Gosselin, 1842, sau Herbert Spencer, cu *Principiile morale*, până la autori care în perioada interbelică au mers pe linia „clasică”: Jean Guéhenno, cu *Conversion à l'humain și Caliban parle*, Francesco Nitti, *La démocratie*, Alcan, 1933, vol. I-II, sau Joseph Barthélemy, *Valeur de la liberté et adaptation de la République*, Sirey, 1935; perspectiva liberală pe care o înfățișează tânărul doctor în drept constituțional (Nicu Steinhardt obținuse acest titlu în 1936) este cea a triumfului democrației anonime asupra curentului dominant și distins din a doua jumătate a secolului XIX; este o pledoarie pentru liberalism, întrucât, așa cum afirmă unul din autorii citați, H. G. Wells, în *After Democracy...*, „socialismul nu e libertate”, iar „liberalismul nu e învechit” (p. 603).

¹¹ Aceasta în pofida faptului că la Universitatea din Cernăuți a fost profesor de economie politică, pentru o scurtă perioadă de timp (1909-1911), unul din marii economiști ai secolului al XX, Joseph Alois Schumpeter. În acel moment, economistul austriac nu era încă unul din marile nume ale științei economice mondiale; cf. și Toader Ionescu, *Istoria gândirii economice universale și românești*, Cluj-Napoca, Casa de editură S. C. “Sarmis” S.R.L., 1999, p. 329.

¹² Costin Murgescu, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, vol. II, *Profiluri de epocă. Mersul ideilor agrare. Mersul ideii naționale*, București, Editura Enciclopedică, 1990, p. 244, 258-259, 266, 268; pentru Gh. Zane, a se vedea Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 97.

¹³ *Ibidem*, p. 79, 406 și 417.

¹⁴ Mihail Manoilescu, *op. cit.*, vol. II, p. 305-306.

În aceste condiții, cadrul alocat prin revista „Democrația” era cu totul insuficient pentru o dezbatere cu privire la natura și formele liberalismului românesc, în pofida unor tineri care au ilustrat nevoia de discuție a valorilor liberale (precum Ing. Paul Zotta, Mihail Fărcășanu¹⁵ ș.a.); marcată de prezența nemijlocită a politicului, fiind totuși publicația unui partid de guvernământ interesat de a dezvolta o discuție asupra problemelor cotidianului politic și economic, ea făcea dificilă reflecția sistematică în direcția fundamentării unei gândiri liberale originale.

Dacă nu putem vorbi despre o școală liberală/neoliberală, a existat și în societatea românească un ethos liberal, legat de practica statului național, în care se regăsesc majoritatea autorilor neoliberali de la noi, chiar dacă au privilegiat un aspect sau altul. Desigur, există deosebiri între Vintilă Brătianu, care domină prin acțiunea guvernamentală neoliberalismul primului deceniu interbelic, și Mitiță Constantinescu în anii '30. Legați prin intervenționismul de stat, cei doi lideri liberali diferă prin accent. Vintilă Brătianu, element decisiv (alături poate de I. N. Angelescu) pentru liberalismul din imediata vecinătate a războiului, se raporta la creșterea rolului statului în economie și societate, fără însă să le cuprindă prin acțiunile sale; statul nu s-a manifestat acum exclusiv politic (în asigurarea păcii sociale înăuntru și a securității în exterior), ci a coordonat propășirea țării. Mitiță Constantinescu reflectă numeroasele transformări din interiorul neoliberalismului românesc; nu doar o îndrumare, ci o dirijare complexă și multilaterală a economiei, statul devenind organismul central al societății¹⁶.

Lecturi liberale: Zeletin, Manoilescu și... Virgil Andronescu

Dezbaterile asupra purtătorilor liberalismului la noi s-au oprit mai ales la Ștefan Zeletin și asupra lui Mihail Manoilescu¹⁷. Ștefan Zeletin a deținut o anume preeminență în dezbaterile intelectuale din perioadă, în condițiile publicării lucrărilor sale în primul deceniu interbelic și a polemicilor generate de negarea „științifică” pe care o întreprinde prin cercetarea sa cu privire la interpretarea junimistă asupra modernității românești. În *Burghesia română. Originile și locul ei istoric* (din 1925), principala operă aparținând profesorului de filozofie antică și medievală de la Universitatea din Iași, Zeletin a fost preocupat de evidențierea devenirii de tip occidental-capitalist a societății românești moderne; sub aspect conceptual mai ales, dar și metodologic, el se dovedește tributar determinismului economic și sociologic al lui Karl Marx și lucrărilor lui Werner Sombart (cu *Der moderne Kapitalismus*, vol. I-III, f.l., 1919) sau altor abordări din mediul german de aceeași orientare ideologică (în special *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, a lui Karl Bücher, Tübingen, 1898, *Der Staat*, a lui Franz Oppenheimer, Frankfurt a.M., 1907, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München, 1916). Fără a fi socialist, așa cum îl consideră Cristian Preda¹⁸, Zeletin

¹⁵ Ing. Paul Zotta, *art. cit.*, în „Democrația”, an XXI, nr. 1, ianuarie 1933; idem, *Un corpus doctrinar al liberalismului român. Discursurile lui Ion I. C. Brătianu*, în „Democrația”, an XXI, nr. 5, mai 1933; M. Fărcășanu, *Cronica evenimentelor și ideilor politice*, în „Democrația”, anul XXII, nr. 8-10, august-septembrie-octombrie 1934 etc.

¹⁶ Vezi *Politică economică aplicată*, lucrarea din 1942 a lui Mitiță Constantinescu, mai ales vol. III, p. 22-97.

¹⁷ Vezi Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 402 și urm.; Catherine Durandin, *Istoria românilor*, traducere de Liliana Buruiană-Popovici, prefață de Al. Zub, Iași, Editura Institutului European, 1998, p. 198-214; Philippe C. Schmitter, *Reflections on Mihail Manoilescu and the Political Consequences of Delayed-Dependent Development on the Periphery of Western Europe*, în Kenneth Jowitt (editor), *Social Change in Romania, 1860-1940. A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1978, p. 117-140 etc.

¹⁸ Cristian Preda, *Zeletin a fost socialist, nu liberal*, în *Modernitatea politică și românismul*, București, Editura Nemira, 1998, p. 201-235.

utilizează marxismul și categoriile sale în explicația evoluției românilor de după 1829 (tratatul de la Adrianopol), cu factorul economic (*infrastructura*) determinând aspectele politice (*suprastructura*). În pofida schemei sociologice și economice de analiză, marxismul este prezent în *Burghezia...* lui Zeletin mai puțin ca ideologie politică, așa cum sunt gândite ideologiile în mediul occidental, cât mai ales ca „limbaj interpretativ”, ca modalitate de înțelegere a realităților dintr-o societate periferică¹⁹. În *Neoliberalismul* (1927), lucrare complementară *Burgheziei...*, dar fără coerența internă a acesteia, referințele bibliografice principale sunt cele ale determiniștilor englezi (Hobson, Hobhouse, Beveridge), de la care Zeletin a împrumutat „caracterul constructiv” și „nevoia de organizare”, considerate de liberalii englezi consubstanțiale noii forme de gândire liberală.

Opera lui Mihail Manoilescu este, sub aspectul referințelor, mult mai originală și inovatoare²⁰. Principala sa lucrare, *Théorie du protectionnisme et de l'échange international*, apărută la Paris în 1929 (Editura Giard)²¹, a devenit un punct de referință în evoluția reflecției asupra comerțului internațional²². Reacțiile din marile reviste de specialitate (printre cei care au discutat lucrarea au fost și J. B. Condlife, Wilhelm Röpke sau economistul suedez Bertil Ohlin²³) pe care omul Manoilescu le inventariază cu acribie²⁴, dezvăluie impactul lucrării economistului român și recunoașterea sa științifică. Manoilescu circulă mult în perioada interbelică, corespundează cu cunoscutul economist american Frank William Taussig de la Universitatea Harvard (părintele spiritual al curentelor moderne de gândire liberală în domeniul comerțului exterior), se întâlnește cu unele din marile personalități ale perioadei dintre cele două războaie mondiale (Mussolini, Salazar, contele Coudenhove-Kalergi etc.²⁵), participă la numeroase conferințe internaționale, rolul său în cadrul dezbaterilor fiind rememorat cu orgoliu²⁶. Exprimând noutatea, lucrarea refuză încadrările facile; referințele arată cunoașterea lucrărilor liberalilor de secol XIX, dar nu și a celor de secol XX (Taussig – căruia Manoilescu i-a trimis cartea – i-a reproșat, de altfel, într-o scrisoare că nu i-a citit opera²⁷).

¹⁹ Victor Rizescu, *Romania as „Periphery”: Social Change and Intellectual Evolution*, în Bogdan Murgescu (editor), *Romania and Europe: Modernisation as Temptation, Modernisation as Threat*, afterword Bodo von Borries, București, Editura Allfa, Edition Körber-Stiftung, 2000, p. 37; Victor Rizescu consideră, plecând de la distincția între limbajul politic periferic și limbajele interpretative, drept antiprodusivă întrebarea dacă Zeletin a fost liberal sau marxist; el consideră că filosoful și sociologul român din perioada interbelică a fost cu siguranță „liberal” în sens românesc, deoarece el apără strategia modernizării/occidentalizării impusă de Partidul Național Liberal; în aceeași direcție argumentativă, el aduce exemplul lui Mihail Manoilescu, catalogat uneori ca „modernist” sau „occidental” (liberal, finalmente, dacă ne referim la Eugen Lovinescu) și altelei teoretician al „dreptei” extreme (antimodern dacă ne referim la corporatism, ceea ce poate fi asociat cu „tradiționalismul”).

²⁰ Vezi studiul lui Philippe C. Schmitter, *op. cit.*, în Kenneth Jowitt (editor), *Social Change in Romania, 1860-1940...*

²¹ Tradusă ulterior și în alte limbi de circulație internațională (italiană, engleză, portugheză în 1931, germană în 1937), lucrarea a cunoscut o ediție în limba română abia în 1986 (*Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986).

²² Mihai Todosa, *Mihail Manoilescu despre problemele dezvoltării complexului economic național în perioada interbelică. Contribuția acestuia în domeniul teoriei relațiilor internaționale*, studiu introductiv la Mihail Manoilescu, *Forțele naționale productive...*, p. 23.

²³ Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 441-447.

²⁴ Mihail Manoilescu, *Memorii...*, vol. I, p. 11-12 (*Prefața* editorului Prof. dr. Ing. Valeriu Dinu, *Schiță de portret: Mihail Manoilescu*).

²⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 315, 335, 386 etc.

²⁶ Valeriu Dinu, editorul *Memoriilor* lui Manoilescu, le enumeră în prefață; *ibidem*, vol. I, p. 11-13.

²⁷ Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 440.

Prin sensul analizelor sale, în opoziție cu tezele liberalismului clasic exprimate de Adam Smith și David Ricardo, ca și prin evoluția ulterioară spre corporatism²⁸, el se situează însă pe pozițiile controlului statului asupra vieții economice și sociale.

Lucrările menționate cu privire la devenirea liberală a societății românești se circumscriu „marii dezbateri” interbelice, după cum definea istoricul american Keith Hitchins disputa intelectuală cu privire la evoluția societății românești după Unirea din 1918. Ele reprezintă argumente în discuțiile epocii și legitimează diferite politici guvernamentale ale Partidului Național Liberal (sau ale Partidului Poporului condus de Alexandru Averescu). Într-un alt registru al abordării, lecturile unor liberali fără poziții publice centrale ne oferă perspectiva unui liberalism mai larg, regășibil la nivelul societății.

Virgil Andronescu, liberal constănțean, fost primar al orașului, situat pe pozițiile lui Gh. Brătianu în contextul rupturii liberale din 1930, este un astfel de personaj care ne permite să înțelegem dimensiunea liberalismului românesc. Lucrarea sa, *Fragmente de politică socială*²⁹, se constituie – în afara inserării discursurilor lui Gh. Brătianu de la diferite congrese sau manifestări ale Partidului Național Liberal georgist și a unor comentarii proprii cu caracter politic militant – dintr-o culegere de texte, traduceri cel mai adesea din scrierile unor gânditori liberali sau apropiați de curentul liberal din mediul intelectual occidental. Lucrarea pare o inițiativă proprie, o miză personală, și nu este, după știința mea, integrată unui proiect privind discuția liberală (chiar cea limitată la formațiunea politică a lui Gheorghe Brătianu). V. Andronescu se concentrează mai ales pe redarea unor fragmente ale gândirii neoliberale din spațiului francez; Leon Bourgeois³⁰, Pierre Flottes³¹, Daniel Halévy³², André Tardieu³³, Paul Reynaud, René Hubert³⁴, Lucien Romier³⁵, tinerii liberali radicali marcați de figura lui Clemenceau, de experiența războiului și situați în tradiția lui Poincaré, cei care au încercat să materializeze în Franța interbelică ideile noi, apărute în timpul conflagrației în privința relațiilor între oameni (în tradiția lui Bourgeois și a principiului datoriei sociale) sau ale celor dintre stat și industrie³⁶, sunt autorii cei mai citați, ca un apel la moderație în privința noului liberalism, legat tot mai mult de social și de stat. Așa cum afirma André Tardieu, „statul trebuia să intervină acum acolo unde odinioară nu intervenea și să controleze aceea ce trecea cu vederea înainte”; el „are datoria să vină în ajutor, în

²⁸ Mihail Manoilescu, *Secolul corporatismului*, București, 1934; idem, *Partidul unic. Instituția politică a regimurilor noi*, București, Editura Cartea Românească, 1940.

²⁹ Virgil Andronescu, *Fragmente de politică socială*, culese și traduse în românește de Virgil P. Andronescu, Constanța, Editura Tipografiei „Dacia”, 1934.

³⁰ Leon Bourgeois, *Solidarité*, Paris, Librairie Colin, 1933 (*Doctrina practică a solidarității sociale*; traduceri dintre paranteze reprezintă titlul ales de Virgil Andronescu pentru fragmentele preluate din lucrările autorilor citați), p. 93-114.

³¹ Pierre Flottes, *La Démocratie entre deux abîmes*, Paris, Editions Jules Tallandier, 1929 (*Democrația între două prapastii. Reforma șefilor*), p. 35-68.

³² Daniel Halévy, *Décadence de la Liberté*, Paris, Editions Bernard, 1932 (*Decadența libertății*), p. 139-158.

³³ André Tardieu, *L'épreuve du pouvoir*, Paris, 1931 (discursuri ținute în Camera Franceză), din care Virgil P. Andronescu ne prezintă două fragmente, *Problema Statului modern*, p. 69-80, și *Politica Târănească*, p. 81-92; există și o altă traducere din Tardieu, *L'heure de la décision (Ceasul hotărârei)*, p. 253-284.

³⁴ René Hubert, *Principes d'autorité dans l'organisation démocratique*, Paris, 1926 (*Voința de a trăi național. Isvorul autorității. Iluziunea autorității. Guvernământul partidelor. Existența partidelor. Funcționarea partidelor*), p. 354-396.

³⁵ Lucien Romier, *Nation et civilization. Les Documentaires*, Paris, 1933 (*O sarcină folositoare a elitelor. Patria și Statul*), p. 397-404.

³⁶ Nicolas Roussellier, *Europa liberalilor*, Iași, Editura Institutului European, 2001, p. 146.

interesul general, intereselor profesionale momentane amenințate, să prevadă și să pună în stavilă răbufnirilor, fenomenelor exterioare asupra producției naționale și asupra pieței salariilor³⁷. Reconsiderarea liberalismului din perspectivă anglo-saxonă, germană sau italiană face trimitere, în culegerea lui Virgil Andronescu, mai ales la acele nume ale neoliberalismului sau ale social-democrației (cum ar fi Carlo Rosselli³⁸, cel care considera în perioadă că socialismul trebuia să tindă către liberalism) legate de evoluția pozitivă a statului: H. G. Wells³⁹ și Walther Rathenau⁴⁰. Traducerile nu se circumscriu însă unei direcții bine conturate, ideile liberalismului clasic (Alain⁴¹, Daniel Halévy sau chiar aparținând lui Stelian Popescu, extrase din ziarul „Universul”⁴²) fiind alăturate celor care exprimă preocuparea pentru reînnoirea curentului. Elementele de unitate ale selecției, atâtea câte există, asociază liberalismului atât idealul de libertate, dar și cel de lege și de ordine; în plan secund, liberalismul apare ca fiind suprapus democrației și acțiunii elitelor în societate. Nevoia de „elite conducătoare” și de statuarea principiului meritocratic la temelia noii ordini sociale este teoretizată și de Gheorghe Brătianu într-o discuție asupra liberalismului gândit ca o „școală a energiei individuale” și care nu acceptă tutela statului sau presiunea marilor întreprinderi anonime legate de hipertrofia capitalismului⁴³; pe urmele lui Pierre Flottes sau H. G. Wells (de la care unele idei sunt preluate într-o manieră directă), marele istoric considera că salvarea liberalismului politic – cu așezămintele unui regim constituțional și parlamentar – se poate realiza numai cu temelia indispensabilă a liberalismului economic (dezvoltând libertatea individuală, dar lăsând statului rolul firesc de directivă și control) și cu sprijinul unei elite naționale⁴⁴.

Studiind majoritatea în spațiul german (Ștefan Zeletin, Mihail Manoilescu, Victor Slăvescu, C. I. Băicoianu etc.)⁴⁵, teoreticienii români în plan social și economic au fost

³⁷ André Tardieu, *op. cit.*, p. 70.

³⁸ Carlo Rosselli, *Socialisme liberal*, traduit de l'italien par Stefan Priacel, Paris, 1930 (*Socialismul liberal*), p. 285-328; vezi asupra lui Carlo Rosselli lucrarea lui Stanislao G. Pugliese, *Carlo Rosselli. Eretic socialist și exilat antifascist*, prefață de Vladimir Tismăneanu, traducere de Aurora Martin, Iași, Editura Polirom, 2003.

³⁹ H. G. Wells, *After democracy... Faillite de la démocratie? (Falimentul democrației?)*, p. 1-16, dar și *Despre organizarea unei lumi liberale*, p. 437-449.

⁴⁰ Walther Rathenau, *Où va le monde? Considerations philosophiques sur l'organisation sociale de demain*, traduction française et Avant-propos de S. Jankievitch, Paris, Payot et Cie, 1922 (*Încotro merge lumea?*), p. 328-344.

⁴¹ Alain, *Le Citoyen contre les pouvoirs*, Paris, Aux Éditions du Sagittaires, 1926, p. 137 sqq. (*Cetățeanul contra puterilor*), p. 248-252.

⁴² Stelian Popescu, *Renașterea liberalismului* (în „Universul”, miercuri, 15 august 1934), p. 345-350; cunoscutul ziarist român preia în articolul său unele idei exprimate de Ramsay Muir, președintele Federației naționale liberale engleze, printre care și faptul că încercările de economie dirijată sau planificată împing în ultimă instanță la dictatură economică și politică (p. 345).

⁴³ Gheorghe I. Brătianu, *Problema noilor elite și a liberalismului în România* (extras din revista „Libertatea”), București, Tipografia de Artă și Editură Leopold Geller, 1933, p. 13.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 15.

⁴⁵ Costin Murgescu este preocupat, ca demers științific, de formarea intelectuală/academică a economiștilor în discuție: Victor Slăvescu studiase inițial la Paris, ulterior în Germania, la Göttingen și München, obținând doctoratul la Halle (*op. cit.*, vol. I, p. 6 și 78), C. I. Băicoianu la Leipzig și München (*ibidem*, vol. I, p. 9), Ștefan Zeletin cu studii de economie, pedagogie și filosofie la Berlin, Leipzig și Erlangen (*ibidem*, vol. I, p. 406) etc.; nu toți liberalii au o formație universitară germană, Mitiță Constantinescu făcând studii juridice la Paris (Gabriela Bodea, *Rolul statului în gândirea economică a lui Mitiță Constantinescu*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1997, p. 24-25; sau *Viața și opera lui Mitiță Constantinescu*, în „Restitutio”, nr. 4 /martie 2004, p. 10-11); Mihail Manoilescu a făcut, la rândul său, practică în Germania; majoritatea economiștilor național-tărăniști studiaseră însă (și obținuseră doctoratele în științe economice și financiare) în mediul german, Virgil Madgearu la Leipzig cu Karl Bücher, Ion Răducanu la Graz și, ulterior, la Berlin, Gramoslav Mladenatz la

preocupați cu precădere de problema statului, ca o adecvare la situația specifică a României, în care autoritatea de stat a fost întotdeauna puternică în raport cu societatea și cu individul. Spațiu al modernizării întârziate, recuperative, în care în mod tradițional statul deținea un rol sporit din cauza slăbiciunii structurilor sociale capabile să preia și să realizeze procesul de modernizare, neoliberalismul românesc a privilegiat intervenția în economie (până la anumite elemente de dirijism economic spre sfârșitul anilor '30) și în societate, cu înlocuirea paradigmei liberei concurențe. Echilibrul concurențial definește raporturile între actorii sociali și economici. Idealul de dreptate socială preia întâietatea de la cel de libertate. Raportarea la socialismul de tip german a fost, astfel, determinantă, înnoirea liberalismului românesc făcându-se mai ales prin împrumuturi din marxism și din socialism. Ca și Dimitrie Drăghicescu, care în perioada imediat postbelică aprecia că liberalismul evoluează spre „socialism liberal”⁴⁶, Ștefan Zeletin definea neoliberalismul ca „forma concretă sub care se realizează concepția socialistă despre revoluția socială”⁴⁷.

Școala neoliberalismului german de la Freiburg (condusă de Walter Eucken), moștenitoare a teoriei economice a secolului XIX datorată lui Werner Sombart⁴⁸, care a propus drept schemă a dezvoltării ordinea economică bazată pe piața concurențială, dar dirijată de un stat puternic, i-a inspirat din punct de vedere teoretic pe liberalii români. Ca majoritatea intelectualilor din centrul și estul Europei, Germania a constituit prin evoluția ei, în care celelalte țări din zonă au văzut o ipostaziere a propriei devenirii, un model de dezvoltare, un hegemon atractiv atât ideologic cât și instituțional. Ștefan Zeletin observa acest fapt în *Neoliberalism*, laudând dezvoltarea proprie, aleasă de neoliberalismul german spre deosebire de alte societăți din vestul Europei; netrecând printr-un stadiu liberal al economiei sale, neoliberalismul din Germania nu a avut de învins aici o puternică tradiție liberală, în condițiile divizării teritoriale și, ulterior, a tutelei centrale a regimului financiar⁴⁹.

Intelectualii români au respins, în genere, filosofia politică a liberalismului și reconsiderarea liberalismului „clasic” întreprinsă de Școala neoclasică. Contribuțiile lui Merger au fost ignorate de autorii români din interbelic⁵⁰. După cum, gânditorii liberali nu au fost preocupați nici de Ludwig von Mises și de lucrarea sa, *Socialismul* (din 1927), fundamentală pentru înțelegerea fenomenelor din secolul XX, sau de Friedrich von Hayek și de critica acestuia față de lucrările lui Werner Sombart și Karl Marx. Criza liberalismului teoretic românesc de după 1918, în momentul instituțional al democrației liberale, cerea pentru neoliberalii români intervenția statului.

Köln (Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. II, *passim*); chiar și sociologul Petre Andrei se formase la Leipzig, unde se aflau printre profesori nume precum cele ale lui Wilhelm Wundt, creatorul psihologiei experimentale, istoricul culturii Karl Lamprecht și antropogeograful Friedrich Ratzel (*ibidem*, p. 255).

⁴⁶ D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. XV și p. 80.

⁴⁷ Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (1925). Neoliberalismul. Studiu asupra istoriei și politicii burgheziei românești (1927)*, studiu introductiv și ediție alcătuită de Cristian Preda, note bio-bibliografice de C. D. Zeletin, București, Editura Nemira, 1997, p. 354.

⁴⁸ Gerhard Lehbruch, *République fédérale d'Allemagne – le cadre institutionnel et les incertitudes des stratégies neo-libérales*, în Bruno Jobert, *Le tournant néolibéral en Europe – idées et recettes dans les pratiques gouvernementales*, L'Harmattan, 1994, p. 207; *apud* Radu Carp, *art. cit.*, p. 72.

⁴⁹ Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul...*, p. 351; Radu Carp, *art. cit.*; afinitatea liberalilor români cu abordările teoretice din mediul german este relevantă și de faptul că prima carte tradusă în limba română a autorilor de curente și școli economice străine a fost *Sistemul național de economie politică*, a lui Friedrich List, cel care respingea – de pe poziții naționale și protecționiste – liberalismul economic susținut de Adam Smith.

⁵⁰ H.-R. Patapievic, *Librăria franceză și succesul cenzurii*, în *Cerul văzut prin lentilă*, ediția a III-a, București, Editura Nemira, 1998, p. 176.

Germania a avut un rol formativ pentru elita românească în toată perioada modernă. Mulți studenți români au preferat spațiul universitar german celui francez, cazul lui Victor Slăvescu, nemulțumit de ambianța franceză și de studiile economice de la Paris (unde studiasă totuși cu nume mari ale științei economice franceze, Paul Leroy Beaulieu, Charles Gide și Charles Rist) și care trece în Germania, la Göttingen și München, cu doctorat la Universitatea din Halle⁵¹, fiind ilustrativ pentru apetența intelectualilor liberali față de temele articulate în mediul academic german.

Orientarea intelectualilor români către lumea germană s-a circumscris unei tendințe intelectuale de după 1870, unei schimbări majore în preponderența ideilor din spațiul european. Friedrich von Hayek afirmă că, dublând schimbarea în ordinea politică, în acel moment s-a produs o inversare a direcției în care ideile au călătorit în spațiu: în deceniul opt din secolul XIX, Anglia a pierdut poziția de hegemon politic și cultural în Europa în dauna Germaniei. După economistul austriac, din universitățile germane au iradiat, înlocuind ideile engleze privind supremația libertății, ideile menite să „guverneze” lumea pentru următorii 75 de ani. Conturând un „drum spre servitute”, Hayek consideră că Hegel, Marx, List, Schmoller, Sombart, Marnheim etc. au reprezentat în această perioadă instanțele intelectuale din punct de vedere politic și social: socialismul radical, „planificarea” sau „organizarea” au devenit noile formule ale timpului. Influența intelectuală a ideilor din societatea germană în strânsă legătură cu progresul material al Germaniei de după 1850, creând – ca o reflecție a succesului statului german – reputația extraordinară a gânditorilor și savanților germani, este una din concepțiile *tari* ale gânditorului austriac. Instituțiile germane (politice, administrative, militare sau culturale) au devenit model pentru țările din Europa centrală și răsăriteană. Libertatea și individualismul liberalismului francez și englez de secol XIX au fost marginalizate „ca idealuri superficiale, expresie a unor interese egoiste”⁵². În veacul XX, socialismul a înlocuit, după Friedrich von Hayek, liberalismul ca doctrină îmbrățișată de majoritatea oamenilor cu vederi progresiste⁵³.

Chiar influențele franceze răspunseseră unor așteptări în spațiul românesc al secolului XIX; educați îndeosebi în Franța, formându-se în mediul politic parizian, intelectualii liberali de la începutul modernității românești au fost dominați de spiritul raționalismului francez. Cei mai mulți dintre tinerii intelectuali au preluat o anumită formă de liberalism radical (*demo-liberalismul*), mai acceptabil pentru o societate întârziată din perspectiva modernității occidentale (așa cum era cea românească), care a generat în anii interbelici teoriile constructiviste și voluntariste (apropiate de socialism). Liberalii români au fost preocupați într-o măsură redusă de constituționaliștii francezi (Benjamin Constant, Guizot, Tocqueville), ci mai curând de liberalismul lui Michelet și de mesajul romantic-național și revoluționar al acestuia⁵⁴. Alexis de Tocqueville și lucrarea sa majoră, *Despre democrație în America*, au rămas aproape necunoscute în

⁵¹ Georgeta Penelea-Filitti, *Cuvânt înainte*, în Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. I, *Octombrie 1923 – 1 ianuarie 1938*, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de Georgeta Penelea-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 6; ca model civilizațional, societatea americană era marginală în preocupările gânditorilor liberali dintre cele două războaie mondiale, deși unii români studiaseră acolo (inginerul Alexandru Periețeanu), iar alții fuseseră fascinați și entuziasmați de dezvoltarea Statelor Unite (Victor Slăvescu afirma în însemnările sale că era tentat să revadă America, în *ibidem*, p. 180).

⁵² Friedrich von Hayek, *Drumul către servitute*, ediția a II-a, traducere de Eugen B. Marian, București, Editura Humanitas, 1997, p. 34-36.

⁵³ *Ibidem*, p. 37.

⁵⁴ Alexandru Zub, *Pe urmele lui Tocqueville în cultura română*, în *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Iași, Editura Institutul European, 1994, p. 151.

spațiul românesc. Recuperarea de către societatea Junimea a gânditorului francez a privilegiat de altfel sensul evoluției, în tradiția istorismului german⁵⁵. După război, lecturile lui Tocqueville au rămas la fel de precare în cultura română⁵⁶. Iar liberalii englezi, precum John Stuart Mill, Herbert Spencer sau John Locke, au fost recuperați parțial, fiind valorizată și valorificată mai ales latura pedagogică a scrierilor lor și mai puțin cea politică⁵⁷. Încercarea de monografie asupra lui John Stuart Mill, întreprinsă de N. N. Săveanu, cunoscut om politic liberal, în mai multe legislaturi președinte al Camerei Deputaților, stârnește nedumeriri legitime: lucrarea, una de popularizare, nu apare ca fiind o traducere, dar – totodată – referințele bibliografice lipsesc. Excepția la această lipsă de preocupare liberală față de valorile fundamentale ale societății și individului din perspectiva liberalismului englez și francez ar putea-o constitui lucrarea menționată anterior a lui Mihail Fărcășanu, un tânăr liberal scriitor⁵⁸, care în contextul defavorabil al anului 1940 tipărea *Monarhia socială* cu largi citate din Tocqueville, Prévost-Paradol și din Benjamin Constant⁵⁹.

Traduceri

Traducerile românești din gândirea marilor gânditori liberali oglindesc interesul existent într-o societate pentru anumite valori. De asemenea, ele pot reflecta și un proiect politic sau etic de impunere în spațiul public a unor autori semnificativi pentru evoluția socială. Imposibilitatea de a cerceta circulația acestor idei în societate (*feedback*) limitează însă posibilitățile de cunoaștere a influenței reale a ideilor. Dar unele tendințe privind receptarea liberalismului european în societatea interbelică pot fi surprinse. Ele creionează o stare de fapt a liberalismului românesc între cele două războaie mondiale.

Gândirea liberală clasică nu a fost bine reflectată în cultura română. Traducerile „clasicilor liberali” au fost puțin numeroase, ideile liberale fiind cunoscute în principiu din citări restrânse și alte surse secundare⁶⁰. Condițiile societății românești (cu absența acelor categorii sociale capabile să își asume proiectul modernizării și, în consecință, cu rolul major al statului în viața cetății) și lipsa unei autentice tradiții liberale au făcut ca puțini liberali să se orienteze spre teoriile și filosofiele clasicele ale liberalismului.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 162.

⁵⁶ Tocqueville nu a fost citit și menționat nici de Petre Andrei (*Sociologia revoluției* apărea în 1920), nici de Mihai Ralea (*Ideea de revoluție în doctrinele socialiste*, 1930). Unele citări apar prin intermediari, mențiuni mai curând formale decât produsul unei lecturi sistematice. Excepție face N. Roșu, în *Dialectica naționalismului*, publicată în 1935 (în *ibidem*, p. 167).

⁵⁷ G. G. Antonescu (conferențiar la Facultatea de Filosofie și Litere, profesor la Seminarul Nifon și la Seminarul Pedagogic universitar), *Pedagogia lui Herbert Spencer*, București, „Minerva”, Institut de Arte Grafice și Editură, 1915 (în colecția „Din Publicațiunile Casei Școalelor, Biblioteca Pedagogică Nr. 10); lucrarea a fost reeditată în 1922, sub titlul *Herbert Spencer și pedagogia utilitaristă*, ediția a IV-a, București, Tipografia „Jockey-Club”, Ion C. Văcărescu.

⁵⁸ Absența acestuia din prim-planul politicii este deplănsă de Virgil Nemoianu ca semn al involuției regretabile de după 1918 a liberalismului românesc, devenit „tern, birocratic, neinteresant, tehnocratic, tocmai atunci când ar fi putut să-și sărbătorească victoriile și triumfurile” (Virgil Nemoianu, în *România și liberalismele ei. Atracții și împotriviri*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 2000, p. 133).

⁵⁹ Mihail Fărcășanu, *Monarhia socială...*

⁶⁰ Nicolae Suțu a fost primul care a introdus în gândirea economică românească operele lui Adam Smith și David Ricardo prin intermediul lui Jean Baptiste Say și Michel Chevalier (cf. lui Costin Murgescu, *op. cit.*, vol. I, p. 276); vezi mai ales Paul E. Michelson, *Viața și opera lui F.A. Hayek: o apreciere*, prefață la ediția română a lucrării Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății*, traducere de Lucian-Dumitru Dîrdală, Iași, Institutul European, 1998, p. 11-12.

Acestea au fost împărtășite doar de economiștii Ion Ghica și Ion Strat, care constituie însă niște excepții.

După 1918, preocuparea pentru rediscutarea gândirii clasice a crescut în raport cu perioada anterioară; unele fragmente din marii autori ai liberalismului au fost publicate în antologiile pentru studenții de la facultățile economice⁶¹. Însă proiectul traducerii operelor lor a rămas marginal în mediile intelectuale. Numele lui Adam Smith era citat uneori. Opera lui era însă puțin citită și foarte rar înțeleasă, remarca omul politic țărănist Ion Răducanu⁶². *Wealth of Nations* a publicată parțial în perioadă și într-un tiraj infim, în traducerea lui Alexandru Hallunga⁶³. La rândul său, David Ricardo a fost tradus la noi în 1935, de profesorul Ștefan I. Dumitrescu⁶⁴. O notă bio-bibliografică și fragmente din *Principii* (privind teoria valorii și teoria rentei) se găsesc în antologia de texte economice tipărită în 1938 de profesorul Gheorghe Zane, pentru uzul studenților, *Elemente de economie politică* (p. 143-146). În 1939, apar pentru prima dată la noi *Principiile de economie politică și de impunere*, în traducerea profesoarei Zoe Ghețu și cu un cuvânt înainte semnat de Mitiță Constantinescu⁶⁵.

De o mai bună primire s-a bucurat economistul britanic intervenționist John Maynard Keynes tradus în limba română, imediat după război, cu *The Economic Consequences of Peace*, scrisă în noiembrie 1919 și apărută la editura „Viața Românească S.A.” un an mai târziu. Prefața autorului la ediția românească, un apel la înțelegere cu vecinii pentru o pace trairnică, poartă data de 12 noiembrie 1920 (King’s College Cambridge)⁶⁶. În direcția acțiunii statului în economie, lucrarea guvernatorului Băncii naționale a Cehoslovaciei, totodată profesor la Universitatea din Brno, dr. Karel Engliš, *Economia dirijată*, a avut o mare circulație academică spre sfârșitul perioadei. Prefațată de Mitiță Constantinescu, guvernator al Băncii Naționale a României, cartea deschidea o Serie, legată de problemele monetare, economice și financiare, *Cuvântul oamenilor de știință*⁶⁷.

Orientarea spre funcționalitatea imediată este ilustrată prin traduceriile lucrărilor pedagogice ale unor autori liberali: Herbert Spencer și John Dewey au fost liberalii cei

⁶¹ Eugen Demetrescu, cu *Influențele Școlii liberale în România în veacul al XIX-lea*, București, Editura Bucovina, 1935, și *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, București, Cartea Românească, 1940; în aceeași categorie, dar constituind un mare eveniment, s-a realizat traducerea de către George Alexianu, pe baza celei de a cincea ediții, a lucrării lui Charles Rist și Charles Gide, *Istoria doctriinelor economice de la fiziocrați până azi*, București, Editura Casei Școlilor, 1926.

⁶² Ion Răducanu, *Adam Smith. O comemorare*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, serie III, vol. 22, 1939-1940, p. 454; *apud* Paul E. Michelson, *Viața și opera lui F.A. Hayek...*, în Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății...*, p. 19.

⁶³ Adam Smith, *Avuția Națiunilor. O cercetare asupra naturii și cauzelor ei*, București, Editura Bucovina, 1934-1938, 4 vol., 466 p., pe baza ediției a cincea (Edwin Cannan, 1904); s-a revenit cu unele completări în 1946, și apoi, în anii '60, sub egida Academiei, s-a realizat o ediție nouă pe baza traducerii lui Hallunga, în 2000 de exemplare: București, Editura Academiei, 1962-1965, VII + 343 p. + 474 p.; *apud* Paul E. Michelson, *Viața și opera lui F.A. Hayek...*, în Friedrich A. Hayek, *Constituția libertății...*, p. 19.

⁶⁴ David Ricardo, *Opiniuni monetare. Raportul Comitetului aurului din 1810. David Ricardo, Prețul ridicat al aurului o dovadă de depreciere a bancnotelor, cu apendice și Răspuns la obiecțiile practice al domnului Bosanquet*, București, f.a., 206 p.

⁶⁵ Costin Murgescu, *David Ricardo – un clasic al economiei politice burgheze, Introducere*, în David Ricardo, *Opere alese*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959, p. 53.

⁶⁶ John Maynard Keynes, *Urmările economice ale păcii*, București, Editura „Viața Românească S.A.”, f.a. [1920], p. 3-4.

⁶⁷ Dr. Karel Engliš, *Economia dirijată*, cuvânt înainte de Mitiță Constantinescu, Biblioteca Monetară, Economică și Financiară, tipărită cu cheltuiala BNR, seria a II-a, Cuvântul oamenilor de știință. Traduceri din doctrina străină, București, 1938, lucrarea a intrat imediat în discuțiile economiștilor, fiind prezentă în referințele principale ale lui Vasile Cilibia, *op. cit.*

mai traduși la noi în perioada dintre cele două războaie mondiale⁶⁸. Între consecințele interesului pentru opera pedagogică a lui Spencer⁶⁹, au fost traduceri de I. Duscian, cu *Autobiografia* lui Herbert Spencer⁷⁰, *Individul contra statului*⁷¹ și în traducerea lui L. Ghips din Botoșani, *Progresul. Legea și cauza lui și alte încercări*⁷². Interesul parțial, preponderent pedagogic, al receptării liberalismului „clasic” este ilustrat și de traducerea singulară a lui John Locke, realizată de George Coșbuc, cu *Câteva idei asupra educației*, partea I, *Educațiunea sufletului*⁷³.

Concluzii

Liberalismul a fost și în societatea românească o gândire „de receptare”, după expresia istoricului rus Victor Leontovich privitoare la formulele liberale din spațiile periferice în raport cu modernitatea vestică⁷⁴. Liberalii români au instituit curentul în societatea românească pervertindu-i obiectivele în raport cu ceea ce reprezentau ideile și practicile liberale în Occident. Liberalismul apusean a fost asumat prin prisma statului și a ideii naționale, în scopul recuperării întârzierii care ne separa de „civilizația europeană”⁷⁵. Liberalismul românesc a fost național, „învăluit în ideea de patrie, în însăși ideea națională”, afirma Eugen Lovinescu în 1924⁷⁶. Perspectiva naționalului i-a ajutat pe liberalii români să explice propria durabilitate în contextul crizei europene a partidelor liberale. Partidul Național Liberal „nu este un partid liberal în ortodoxul sens al cuvântului”, recunoștea și Paul Zotta. Practica lui guvernamentală de secol XIX favorizase intervenționismul de stat; el se numise *liberal* pentru că a adoptat principiile cârmuitoare ale liberalismului politic francez, sprijinit pe declarațiile democratice ale Revoluției franceze (progresul, laicitatea, libertățile individuale)⁷⁷.

⁶⁸ John Dewey și gândirea sa au fost obiectul a numeroase studii în perioadă (Petre I. Fetoiu, *Două conferințe pedagogice. 1. Jocul – necesitate psiho-fizică; 2. Pedagogia lui John Dewey*, București, 1931; Al. Valeriu, *John Dewey și problema interesului*, 1932; Nicolae Crețu, *John Dewey ca pedagog. Vieța și opera sa. Studiu omagial la 80 de ani*, București, Cartea de Aur, 1940; Steliana Popescu, *John Dewey. Monografie pedagogică*, București, Editura Universul, 1940). Traducerile din opera sa au fost numeroase: *Pedagogie socială*, traducere C. V. Buțureanu, Iași, „Tribuna”, 1919 (extras din „Buletinul Pedagogic”); *Școala și copilul*, traducere I. G. Marinescu, introducere Ed. Claparède, editia a 2-a corectată și revăzută, București, Steinberg, 1923; *Școalele de mâine*, traducere G. I. Simion, București, Principele Mircea, 1937 (împreună cu Evelyn Dewey).

⁶⁹ În 1921, a fost publicată lucrarea lui Herbert Spencer, *Despre educație*, București, Editura Librăriei Carol Muller; vezi și nota 57, cu abordarea lui George G. Antonescu.

⁷⁰ Idem, *Autobiografie*, București, Cartea Românească, s.a.; anterior, în 1893, fusese tradusă broșura *În contra socialismului din libertate în asigurire* la Librăria Editurii Socecu din București.

⁷¹ Idem, *Individul contra statului*, București, Cultura Națională, 1924.

⁷² Idem, *Progresul. Legea și cauza lui și alte încercări*, București, Editura Librăriei „Universala” Alcalay & Co, 1924.

⁷³ Traducerea a apărut în 1907 la Editura Casei Școalelor, București, Atelierele Grafice Socec & Co., Societate anonimă; o analiză asupra lui John Locke, aparținând lui I. Găvănescu, se oprea – de asemenea – la ideile pedagogice ale acestuia (*Ideile pedagogice ale lui John Locke. Studiu critic de sistematizare*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1899).

⁷⁴ Victor Leontovich, *Geschichte des Liberalismus in Russland*, Frankfurt/Main, Vittorio Klostermann, 1957 (ediția a II-a, 1974); ediția franceză, la care facem trimiterea, *Histoire du libéralisme en Russie*, traduit de l'allemand par Ole Hansen-Löve, Préface d'Alexandre Soljénitsyne (prefața la ediția rusă a lucrării apărută în Statele Unite ale Americii, YMCA Press, 1979, tradusă din limba rusă de Genevieve Johannel), Paris, Fayard, 1986, p. 13.

⁷⁵ Convingerea că numai pe ideile liberale se putea baza dezvoltarea puternică națională a statului a hotărât elita politică în asumarea formulei occidentale; vezi Paul Zotta, *Un corpus doctrinar...*, p. 45.

⁷⁶ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție și studiu introductiv de Zigu Ornea, București, Editura Minerva, 1997, p. 100.

⁷⁷ Paul Zotta, *Asupra unui pseudo-marxism țărănist*, în „Democrația”, an XXI, nr. 6-7, iunie-iulie 1933, p. 11.

Insuficient dezbătute public și teoretizate, valorile liberale nu au conturat o identitate clară a liberalismului românesc, cu semnificații ușor apelabile. Desemnarea interesată de către adversari ca oportuniști în ordinea puterii sau confuziile au avut prevalență în spațiul public. Pentru Mihail Manoilescu, cu referire la „inferioritatea” liberală în materie de programe doctrinare din perioada interbelică, doctrinele partidelor politice erau în fapt instrumente juridice și retorice, lipsite fiind de posibilitatea de a ancora formulele lor politice în social⁷⁸.

Dar liberalismul românesc nu a fost un simplu travesti prin însușirea ideilor apusene de către o elită tânără, occidentalizată. Ei, liberalii, au preluat cu siguranță limbajul modernității. Liberalismul a reprezentat suportul ideologic al acțiunii conștiente întreprinse de o parte a elitei române de apropiere a societății românești de lumea Occidentului. Problema ține, cred, de practica și cultura politică a liberalilor români, de faptul că puțini se regăseau în cadrul proiectului liberal propriu-zis, în condițiile în care Partidul Național Liberal reprezenta mai mult o formulă administrativă și politică. Situație care nu a lăsat prea mult loc pentru discuția critică. Liberalii nu s-au revendicat de la o tradiție liberală anume, în pofida scrierilor teoretice sau programelor politice și economice în linia liberalismului/neoliberalismului; pentru liberalii români, mai ales cei legați de formațiunea politică, liberalismul nu era o reflecție asupra condiției individului cât mai ales o teorie de organizare și dezvoltare a unei societăți sărace, subdezvoltate. Parafrazându-l pe Bertrand Russell, liberalismul reprezentase în societatea avansată politic și economic a Occidentului o clasificare și o sistematizare ale unor păreri existente și prevalente. În spațiul românesc, el devenise în secolul XIX o sursă de ardoare revoluționară și ulterior de organizare a statului și societății⁷⁹.

Demersul liberalilor din sfera publică nu era unul teoretic, introspectiv; scopul liberalilor era modernizarea societății după model apusean, chiar dacă mijloacele utilizate pentru transformarea societății exprimau mai curând realitățile proprii acestui spațiu. Liberalismul a fost gândit de cei care l-au împărtășit ca un proiect modernizator, în strânsă relație cu ideea națională, și mai puțin ca o reflecție autonomă despre raportul dintre individ și stat sau despre limitele libertății.

⁷⁸ Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, studiu critic de Dan Pavel, ediție îngrijită de Leonard Oprea, București, Editura Athena, 1997, p. 264-268.

⁷⁹ Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy and Connection with Politic and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present*, New-York, 1965, p. 601 (apud Victoria F. Brown, *The Adaptation of Western Political Theory in a Peripheral State. The Case of Romanian Liberalism*, în vol. *Romania between East and West. Historical Essays in Memory of Constantine Giurescu*, Edited by Stephen Fischer Galati, R. R. Florescu and George Ursul, New York, 1982, p. 271).